Zeki Velidi Togan

BÜYÜK TÜRK HÜKÜMDARI ŞAHRUH(*)

— *Ölümünün 500 yıldönümü münasebeti ile.* —

Temür'ün halefi olan oğlu Şahruh 1447 yılının 14 Martında ölmüş olduğu için 14 Mart 1948 de 500 yıl dolmuş oluyor. Önümüzdeki Martın 14'üne kadar onun 500 yıllığını tes'id edebiliriz.

Şahruh 1377 yılının 21 Ağustos'unda Semerkand'de doğmuş ve tam 70 yaşı dolup 5 ay geçtikten sonra vefat etmiştir. Şahruh, annesi Karahıtay kabilesinden Tagantürkân Ağa isminde bir odalık olduğundan, Temürün han ve beyler soyundan gelen annelerden doğmuş diğer oğullarına tercih edilememiş, ayni zamanda fazla mütevazi, sulhperver ve dindar olduğu için Temür onu kendisine veliaht olarak tayin etmemişti. Maamafih Temür, memleketinin en merkezî kısmı olan Horasan'ın idaresine 1397 de Şahruh'u memur ettiği için hâdisat Temür'dan sonra onu hükümdar yapmıştır. Temür'ün vefatı dolayısiyle akim kalan Çin seferine hazırlanmış olan ordulardan bir kısmının başında bulunan torunu Halil Sultan, Azerbaycan ve Irak'ın umumî vâlisi olan büyük oğlu Miranşâh'ın oğlu idi.Bu prens Temür'ün ölümü üzerine emrindeki ordulara dayanarak Semerkand ve Maveraünnehir'in idaresini ele geçirmiş, babası Miranşâh da onunla birleşmek üzere mühim bir ordu ile Rey'e hattâ Radekân'a kadar gelmiştir. Fakat Şahruh bu ikisinin birleşmesine meydan bırakmamış, önce Halil Sultan'ı Semerkand'dan atıp orasının idaresini oğlu Uluğ Beğe vermeğe muvaffak olmuştur. Bir müddet sonra da vefat eden Miranşah'ın oğulları ile İran'ın güneyindeki Ömer Şeyh Mirza oğulları arasındaki ihtilâfların zuhurundan istifade etmiş, böylece, hilmi, vekarı ve siyasetteki ustalığı sayesinde batıda, Doğu Anadolu'da Van ve Diyarbekir'den, doğuda Kâşgar ve Yarkend'e, kuzeyde Aral gölünün ve Sırderya'nın kuzey mıntakalarından, güneyde Sind nehrine kadar uzanan sahalarda hükümranlığını ve bütün Asya

(*) 24.12.1948 tarihinde Eminönü Halkevinde verilen konferanstır.

mikyasındaki **siyasî faaliyeti**'ni tesis eylemiş, tekmil Temür memleketini 43 yıl kadar, Horasan'ı ise 50 yıl müstakillen idare etmiştir.

Şahruh'un kardeşleri Miranşah, Ömer Şeyh ve Cihangir'in oğulları idaresinde bulunan yerleri yavaş yavaş kendi oğullarının idaresine vermeğe muvaffak olması bir gasp siyaseti neticesi olmamış, hâdisat bunu icab ettirmiştir. Bilâkis Şahruh, yeğenlerinin, kendisine muti olmaları şartiyle babası Temür tarafından verilmiş vilâyetlerinde iş başında kalmalarını temine uğraşmıştır. Hattâ Miranşah'ın oğlu Ömer Mirza Azerbaycan'dan ayrılınca Şahruh kendisine tâbi Astarâbad eyaletini ona süyürgal olarak vermişti.

Semerkand'in idaresinden uzaklaştırılan Halil Sultanı ise Şahruh Rey (yâni şimdiki Tahran) vilâyetinin vâlisi yaptı ve ayni zamanda ona büyük babası tarafından hisse olarak verilen Erran, Gürcistan, Şirvan ve Ermenistanı tekrar ele geçirmesi için maiyyetine ordu vereceğini vaad etti. Fakat siyasî dâvalardan usanmış olan Halil Sultan bundan istifade etmedi. Diğer yeğeni İskender Mirza evvelce Fergane ve Kâşgar'da, sonra Hemedan'da vâli olmuş, daha sonra Şiraz'ı kardeşinin elinden almıştır. Ancak, şâir, san'atkâr ve âlim, ayni zamanda iyi birer asker olan bu iki mirzadan birincisi kendi eceliyle öldükten, diğeri de kardeşleri ile kavgada mevkiini ve gözlerini kaybettikten sonradır ki Şahruh, Rey ile İrakı kendi torunu Sultan Muhammed Mirzaya, Şiraz ile tekmil Fars vilâyetini de oğlu İbrahim Mirza'ya vermiştir.

Temür'ün vefatını müteakip 7 yıl devam eden iç karışıklıklardan faydalanan Karakoyunlu Kara Yusuf Azerbaycan'ın idaresini ele almış ise de Diyarbekir vilâyetini idare eden Akkoyunlu beyi Kara Osman, Bitlis'i idare eden Emîr Şemseddin, Evnik kalesini, sonra da Ahlatı idare eden Doladay ve Şirvan Şahları, merkezî Temürlü hükûmetine, yani Şahruh'a sadık kalmışlardır. Şahruh, memleketinin bütün idaresini kendi eli altında iyice birleştirdikten sonra Karakoyunlu ihtilâllerine son vermek emeliyle Azerbaycan'a gelerek vaziyete hâkim oldu ve idaresini kendi beylerinden Emîr Ebusait'e verdi. 1420-21 yıllarına tesadüf eden bu seferinde kışı Karabağ'da, yazı da Ahlat ve Adilcevaz taraflarında geçirdi. 1429-30 yıllarında vâki olan ikinci seferinde, Kara Yusuf'un oğlu İskender'i Selmast'da mağlûp edip bir kışını daha Karabağ'da geçirdi. 1433—1436 yıllarında vâki olan üçüncü seferinde ise Şahruh, Azerbaycan'da üç sene kaldı. Bu sefer de kışlarını babası gibi yine Karabağ'da, yazlarını da Van Aladağ'larında geçirdi. Şahruh'un bu son seferinde mağlûp olan Karakoyunlu İskender, Osman oğullarının ülkesine sığınınca İkinci Murad Şahruh'un düşmanları ile alışverişi olmadığını göstermek üzere kumandanlarından Umur Beğ ile

Yürgüç Paşanın idaresinde asker göndererek İskenderi Osmanlı ülkesinden kovdurmuştur.

Kuzey tarafında Şahruh Temür'ün vefatından istifade ederek Horezme müdahale eden Altın Ordu Beylerini tardedip Horezmi Temürün büyük beylerinden Şah Melik'in idaresine verdi. Şahruh daha 1408 yılında, Altın Ordu diktatörü Ediğe ile Pulat Han ve muhalifleri arasındaki hâdiseler üzerinde müessir olmuştur. Altın Ordu hânlarından Barak Han 1419 yılında Semerkand'e gelip Uluğ Beğden yardım istemiş, Uluğ Beğ de onu, maiyetine bir ordu vererek memleketine gönderip Han ilân etmiştir. Fakat büyük babası Temür'ün Toktamış'a karşı yiğitçe yaptığı yardımların küfranla karşılanmasına benzer bir şekilde Barak Han 1427 yılında Sırderya havzasında Sabran vilâyetini ele geçirmek maksadiyle Uluğ Beğle savaşa girdi. O vakit Sabran mühim bir medeniyet merkezi şeklini almıştı. Burayı tâ Çengiz oğulları zamanındanberi Kışlık Tarhan oğulları idare ediyordu. Bunlar Temür ve oğullarının devlet idaresi işlerinde mühim rol oynamışlardı. Bunlardan bir kısmı Herat'da, diğer bazıları da Semerkand'de devletin büyük memuriyetlerinde bulunuyorlardı. Herat'takilerinden Giyaseddin Tarhan ma'ruftur. Şahruh'un zevcesi olup onun hayatında olduğu gibi ölümünden sonra da imparatoriçe rolünü oynıyan Gevherşad Hatun bunun kızı idi. Şahruh'un meşhur oğulları Baysungur ile Ulug Beğ bu hatundandır. Yine Kışlık Tarhan oğullarından Arslan Hoca Tarhan, daha Temür zamanında ordu kumandanlarının biri idi ve Sabran vilâyetini idare ediyordu. Uluğ Beğin de ordu başkumandanlarından biri olan Arslan Hoca Tarhan Sabran'da medreseler inşa ettirmişti; kendisi ayni zamanda şâ'irdi. Bazı şiir parçaları İstanbul kütüphanelerinde bulunduğu gibi batı türkçesine çevrilen ve Kur'an kıraatine ait olan bir eseri de yakınlarda Sahaflarda keşfolunmuştur. Horezm vâlisi olan Şah Melik ile oğlu İbrahim de Temür tarafından tahrip edilip sonra kısmen ihya olunan Ürgenci tam olarak ihya ve bu ülkenin kültür sahasında yükselmesine hizmet etmişlerdir. Şah Melik namına Hüseyin Horezmî tarafından yazılan *Cevâhir ül Esrâr* ismindeki üç cildlik Mesnevî şerhi ile ayni zâtın *Mekârim ül Ahlâk* ismindeki diğer bir ahlâkî ve tarihî eseri kütüphanelerimizde mevcuttur.

Uluğ Beğin diğer büyük seferi de Çağatay Ulusu Hanı Şirmemet Hanla Kâşgar vilâyeti yüzünden çıkan ve 1424 yılında cereyan eden savaşlar olmuştur. Bu savaşlarda Arslan Hoca Tarhan başkumandan idi. Uluğ Beğin kendisi bu seferinde büyük babası Temür'ün gittiği Yıldız Yaylâsına, yani şimdiki Doğu Türkistan'daki Karaşehir mıntakasına kadar gitmiştir. Kendisinin rasat işlerine ait te'lif ettiği *Zîç* kitabında

Almalık mevkiinin tûl ve arzına ait verdiği rasat malûmatını bu seferinde toplamış olduğu anlaşılmaktadır. Uluğ Beğ bu seferini Semerkand ile Cizak arasında Yılan Ötü mevkiindeki kayalara rekzettirdiği yazısı ile ebedîleştirmiştir.

Şahruh'un, Uluğ Beğ'in ve Emîr Şah Melik'in Altın Ordu ülkesinde tesis ettikleri manevî nüfuzu ve medenî faaliyeti gösteren kayıtlar kütüphanelerde mevcut yazmalarda görülmektedir. Bunlardan yukarıda zikrettiğim Hüseyin Horezmî'nin Saraycık ve Saraya gönderilerek oralarda telkinatta bulunduğunu, keza Altın Ordu Hanı Şadibek Hanın kızını Şahruh'un oğullarından Cûki Mirza'ya almak için elçiler gönderildiğini söyliyebiliriz. Uluğ Beğ Batı Siberyada Tura Şiban Hanlarından Ebulhayır Hanın ve Altın Ordu Hanlarından Çiğre Hanın kızlarile evlenip bu ülke ile sıkı bir bağlılık kurmuş olduğu gibi Gevherşad Hatun'un çok sevdiği torunu Alâüddevle Mirzanın bir zamanlar bu Batı Siberya'daki Tura Şiban Hanları nezdinde kaldığı da Abdürrezzak Semerkandî'nin eserinde kayıtlıdır. Herhalde daha Temür oğulları zamanında oralarda İslâmiyetin neşri üzerinde çalışmak ve tedrisatta bulunmak üzere âlimler gönderilmiş olacaktır.

Şahruh zamanında **Çin ile de ticarî ve siyasî münasebetler** sıkı olmuştur. Bu hususta Çin kaynaklarında olduğu gibi Temürlü tarihlerinde de malûmat vardır. Çin elçisi An-Çi-Tao ile birlikte 1409 yılında gönderilen Temürlü elçileri bu seferlerinden döndükten sonra her iki üç yılda bir Şahruh, oğulları, yeğenleri ve hattâ Horezm vâlisi Emîr Şah Melik ve Sığnak vâlisi Nureddin gibi beyleri, Çin'e elçiler göndermişlerdir. Hattâ Şahruh'a tâbi Emîrler meyanında Karakoyunlu Kara Yusuf bile Çin İmparatoruna güzel atlar göndermiş ve İmparator bundan sonra gelen Temürlü elçilere Kara Yusuf ve atlarına karşı olan ilgisinden bahsetmiştir. Doğu Türkistan'daki Çağatay Hanları ile ihtilâfları olduğu halde gerek Çin'den gelen Çinli elçilere ve gerek Çin'e giden Temürlü elçilere kimse dokunmamıştır. Bu nokta Müslüman Karahanlılarla Budist Uygurlar hâkimiyeti zamanında Gazneli Mahmud ile Çin-Kidan sarayı arasındaki elçi mübadelelerinin kimse tarafından dokunulmadan icra edilmesi ile karşılaştırılabilir. Şahruh kendisini sadece «Şahruh Bahadır» diye adlandırdığı gibi Çin kaynakları da onu «Şa-hu-lu Ba-du-ru» tesmiye etmişlerdir. Uluğ Beğ, Mirza Sultan Mahmud Hanın kızı Ak Sultanla ve Altın Ordu Hanlarından Çiğrek Hanın kızı ile evli olduğundan «damat» mânasında «küregen» lâkabını taşımıştır. Bu münasebetle Çin kaynaklarında Uluğ Beğ, «U-lu Byi Ku-ley-Han» şeklinde tesmiye edilmiştir. Çin İmparatorunun 1410 yılında Şahruh Mirza ile Halil Sultana, Şahruh'un da bu İmparatora yazdığı mektuplar Çin kaynaklarında olduğu gibi Te-

mürlü tarihlerinde de harfiyen nakledilmişlerdir. Şahruh ve oğulları tarafından bu mektuplar çince, farsça, ve uygur harfleriyle türkçe olmak üzere üç dilde yazılmışlardır. Şahruh'un bir arapça mektubu da bize kadar gelmiştir. O bu mektubunda Çin İmparatorunu İslâmiyete dâvet etmekte ve kendi memleketinde Çingiz yasasının yerine şeriatı cari kıldığını anlatmaktadır. Bu sözler Mogol Yuan sülâlesi devrinde mer'î olan kanunların Ming sülâlesi devrinde mer'iyetten kalkması dolayısiyle yazılmış olsa gerektir. Çünkü Şahruh'un memleketinde yasa devletin esas kanunu ve medârı olarak kalmış ve kimse ona dokunamamıştır.

Herhalde Çin İmparatoru Şahruh'a kendisine tâbi bir hükümdar gibi hitap etmiş ve Şahruh da ona ben sana tâbi değilim dememiştir. 1417 yılında gelen Çin elçilerine Herat'ta büyük ziyafetler verilmiş, orada Uluğ Beğ de hazır bulunmuştur. Görülüyor ki Herat ve Semerkand'de Temürlülerin hayatında Çin elçilerine karşı gösterilen mutena izzet ve ihtiram, hiçbir harici devlet mümessiline gösterilmemiştir. Çin elçileri, Herat ve Semerkand'dan başka imparatora elçi gönderen diğer prenslerin ve vâlilerin vilâyetlerine de gitmişler, böylece Şiraz, İsfahan ve Horezm'i de ziyaret etmişlerdir. Çin'e gönderilen elçiliklere her prens kendi temayülüne göre bazı şahsiyetler katmıştır. Meselâ san'atla meşgul olan Baysungur Mirza Giyaseddin Nakkaş ismindeki san'atkârı, riyaziyat ve rasat işleriyle meşgul olan Uluğ Beğ de Ali Kuşçu'yu bu sefaretlere dahil etmiştir. Ekserisi tüccardan ibaret olan bu elçi hey'etleri fevkalâde kalabalık olmuştur. Meselâ 1420 yıllarında gönderilen elçi hey'etinde, Şahruh tarafından 200 kişi, diğer Mirzalardan ve vâlilerden de 50 kişiden 150 kişiye kadar olmak üzere, cem'an 750 kişi gönderilmiştir. Bu elçiliğe arapça, türkçe, farsça, mogolca ve çince bilen Mevlâna Haci Yusuf Kadı tercüman olarak katılmıştır. Temürlüler tarafından Çin'e bilhassa «argımak» diye adlandırılan güzel atlar, ve batı kumaşları, Çin'den de Temürlülere porselen gönderilmiştir. Uluğ Beğ Semerkand kuzeyinde Çoban Ata mevkiinde gayet zengin bir porselen ve resim koleksyonunu muhtevi bir mermer saray müze vücude getirdiği gibi Baysungur Mirza da Herat'ta Çinden getirttiği san'at eserlerinden müteşekkil bir koleksyon yapmıştır.

Şahruh'un ve oğlu Uluğ Beğin Herat ve Semerkand'deki icraatına gelince, bu, bir taraftan ordunun tensiki, bir taraftan ticaret ile ziraatın inkişaf ettirilmesi, bir taraftan da ilim ve sanatın ilerletilmesi noktalarında temerküz etmiştir. Şahruh'un kendisi yumuşak tabiatlı ve münazaalı meseleleri müzakere ve iyilikle halletmek yolunu tercih eden bir şahsiyet olmakla beraber ordusunun babası Temür'ün zamanındakine nisbetle daha büyük ve daha ihtişamlı olmasına ehemmiyet vermiştir. Öldüğü yıl

Rey şehrine geldiğinde yalnız «ordu bazar»da, yani ordunun arkasına takılan tüccarın teşkil ettiği pazarda 12000 dükkân olduğunu Mirhond kaydetmiştir. 1433 teki üçüncü Azerbaycan seferinde olduğu gibi 1447-deki Irak seferinde de ordusunun 700,000 kişilik olduğu defterlerde kayıdlıdır. Temürlülerin resmî şeceresi olan «Muiz-ül-ansab», oğulları hariç, yalnız Şahruh'un ordusunu teşkil eden bütün tümenleri ve kumandanlarını saymıştır. Bunlar Şahruh'un beheri 10000 den az olmamak üzere 22 tümen (fırka) hazerî ordusu olduğunu göstermektedir ki bu bizim Türk tarihinde gördüğümüz orduların en kalabalığıdır. Bunun daha çok bir kalabalıktan ibaret olduğu düşünülebilir, fakat başında Emîr Firuzşah, Mîr Lokman Barlas, Alike, Sofi Tarhan ve Gıyas Tarhan gibi değerli büyük kumandanların uzun zaman faaliyette bulunmaları bu ordunun kalite itibariyle de kıymetini göstermektedir. Başkumandan ve ayni zamanda başvezir olan Emîr Firuzşah, Temür'ün Türkmen uruğundan olan kumandanı Argunşah'ın oğlu idi. Bu Firuzşah'ın kardeşi Havenşah da Temürlülerin edebiyat tarihçisi Devletşah'ın büyük babasıdır. Devrin ordu işleri, bilhassa Herat'ta top imali ve bunun 1432 yılında Herat şimalindeki sarayların yanında bütün şehzadeler ve ordu mensupları huzurunda mutantan bir surette tecrübe edilmiş olması tarihlerde dikkatle kaydedilmiştir. Bu top, 400 «men» ağırlığındaki mermiyi epeyi uzak mesafelere atmıştır. «Men» 798 gram olduğuna göre bu mermi, 319 kilo ağırlığında bir şey oluyor demektir.

Ziraat sahasında Şahruh'un kendisinin ve başvezirlerinden Alike Kükeltaş'ın büyük gayretler sarfettikleri görülmüştür. Bu gayretlerle Herat ve Mrev mıntakaları Hererud ve Mürgâb nehri havzaları büyük bir ziraat sahası haline getirilmiştir. Buralarda prensler, hatunlar ve beğler namına muhtelif yeni kanallar açılıp göçebeler yerleştirilmiştir. Bunlar vakıf vesikalardan ve Hafiz Abru'nun o zaman Şahruh için yazdığı coğrafyaya ait eserinden öğrenilmektedir. Alike Kükeltaş'ın bizzat kendi idaresinde işlettiği ziraat sahalarından senede yüz bin harvar kadar mahsul alındığı kaydedilmiştir. Her harvar 294 kilo ağırlığında olduğuna göre bu mahsulün 29.000 ton kadar olduğunu tahmin edebiliriz.

Ticaret sahasındaki inkişaf bilhassa, Çin, Mısır ve Hindistan ile yapılan ticaretlerde görülmüştür. Mısır Memlûkleri ile Şahruh arasında çok sıkı bir münasebet tesis edilmiş ve bunda ticaretin büyük rolü olmuştur. Ticaretteki muvaffakiyetler, beynelmilel ticarette, gümrük ve damga usullerinde istikrar temini ve sikkelerin safiyeti ile elde edilmiştir. Fatih zamanının Osmanlı müellifi Ma'âlî Şahruh'un zamanında altın ve gümüş paranın temizliğinden, onun paralarının dünyanın her tarafında revacından ve ticaretin emniyet içinde icra olunmasından şu cümle-

lerle bahseder: «Şahruh'un altın ve gümüş paraları heryerde raicdir. Herkes onu öper ve baş üstüne kor. Şahruh'un altunu bütün cihanda hâkim olmuştur. Çünkü pâk ve saftır.» Şahruh zamanındaki «tenke» ve «kepek dinarları»nın Altın Ordu'da pek makbul olmuş küçük Rus gümüş paralarının ismi olan *kopeka* kelimesinin *kepek*'i demek olduğu muhakkak sayılabilir. Bu da Şahruh zamanındaki küçük gümüş kepekî dinarlarının Altın - Ordu sahasındaki revaciyle izah edilse gerektir. Hera-tın o zamanki cihanın ticaret merkezi şeklini aldığı, Bizans müellifi Chalkokondyles'de kaydedilmiştir. Herat gibi Horezm de Şahruh devrinde büyük bir ticaret merkezi şeklini almıştır. Buna ait mufassal malûmat, Ayasofya kütüphanesinde bulunan ve Şahruh zamanının bilhassa 1439 yılının bütçesine ait malûmatı ihtiva eden «Şems-i Siyak» ismindeki eserde münderec bulunmaktadır. Ancak 5 yıl önce keşfolunan bu eserde mevcut Şahruh zamanının iktisadî hayatına ait malûmatı Prof. W. Hinz tahlil ve izah etmiş bulunmaktadır.

Maarif ve kültür sahasındaki faaliyete gelince bunda Şahruh'un ve oğullarının yüksek irfan sahibi olmalarının müessir olduğunu kaydetmek icab eder. Gerçi bu devirlerde islâmî ilimlerde ve felsefede kayda değer bir inkişaf olmamış, Seyyid Şerif Curcanî gibilerin islâm ilimleri ve felsefe sahasındaki faaliyetleri seleflerinin bilgilerine şerh ve haşiye yazmağa munhasır kalmıştır; fakat riyaziyatta ve bilhassa Türk kültür ve sanati, mimarîsi ve edebiyatı sahasındaki inkişaflar çok mühim olmuştur. Türk dili ve edebiyatı sahasında Alişir Nevayi devrinden önceki ciddî hamle bu zamanda yapılmıştır. Tekmil İslâm milletlerinin kültür tarihini bir kül telâkki etmek hatası yüzünden 14-15. asırlarda Türk devletlerinde meydana gelen inkişaflara, Arap ve diğer bir çok islâm milletlerinin tam bir gerileme devri yaşamış olmaları zaviyesinden bakılmış ve bu husus yanlış takdir edilmiştir. Halbuki Ortaasyada Uzakdoğu ve Önasya ile temaslar neticesinde, Türklerin her vakit yabancı kaldıkları din ve felsefe sahaları dışında, büyük ilerlemeler husule gelmiştir. Bu zamanda türkçe, Uygur harfleriyle yazılmıştır. Hattâ daha evvelce arap harfleriyle yazılmış olan Kudatgu Bilik gibi eserler de 1439 yılında Herat'ta Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir. Şahruh ve oğulları türkçeden maada arapça ve farsçaya da tam olarak vâkıf idiler. Emîr Alişir Nevayi, Şahruh'un faziletinden bahsederken, şiir yazmamış olmasına rağmen kendisinden bir suç neticesinde uzaklaşmak mecburiyetinde kalan meşhur mimar Şirazli üstaz Kivamettin'in mağduriyeti günlerinde hey'et ilmiyle meşgul olarak Şahruh'a bir semâ haritası takdim ettiğinde Şahruh'un bunu farsça olarak irticalen söylediği

تو کار زمینرا نیکو ساختی   که تا آسمان نیز پرداختی

(*yani «sen yeryüzündeki işlerini güzel yaptın da artık gökyüzünün işleriyle mi uğraşmaya başladın»*) cümlesi ile karşılamasının fasih bir şiirin yerini tutmakta olduğunu kaydetmiştir. Fakat Ali Emîri kütüphanesinin müze kısmında bulunan bir Nizamî hamsesinin kenarına Şahruh:

تاچند غم وغصه خوری ای دل مسکین　　خوش باش که الله رؤف بعباده .

(yani «ey zavallı kalb, sen ne kadar gam, gussa çekiyorsun! Neş'eli ol, zira Allah kullarına karşı şefkatlidir») diye bir beyit yazmış ve bunun da kendisine ait olduğunu لمسوده شاهرخ بن امیر تیمور کورگان (Yâni «bunu karalayan Emîr Temür Küreganın oğlu Şahruh'dur») kaydiyle tesbit etmiştir. Yakınlarda «Yâdigâr» ismindeki Tahran mecmuasında Hafiz Abru tarihinin, Şahruh'un hususî kütüphanesine ait olup bugün Tahran millî kütüphanesinde mahfuz bulunan nüshasının 12 imamdan ve bu imamlardan birinin menşei hakkında Abbasî halifesi El-kadir Billâh'ın yanında toplanan ulema arasında münakaşa vaki olduğundan bahseden kısmının kenarında Şahruh'un kendi eliyle yazılmış şu kaydın bulunduğu zikredilmiş ve fotografı da verilmiştir:

وگویندکه دران محضر حظی ... محمد الغزالی رحمه الله بوده است　　کتبه العبد الفقیر
الحقیر شاهرخ بهادر

(Yâni «o mecliste Muhammed ül Gazzali rahmahullahu'nun da bulunduğu mervidir. Bunu Allahın fakir ve hakir kulu Şahruh Bahadır yazdı.») Bu son kayıt Şahruh'un tarih ilminin teferrüatına kadar inen derin vukufunu göstermektedir.

Uluğ Beğ, Türk millî an'anesine çok ehemmiyet vermiştir. Şarkî Türkistanda Aksu şehrinin hâkimi olan 90 yaşındaki Emîr Hudadat'ın kendisine Semerkand'a geldiği zaman öndan eski Türk yasa ve an'anelerini öğrenmek istediği malûm olduğu gibi, onun meskûkâtında da Türk şamanî akidesinin akisleri görülmektedir. Şahruh ise, fazla dindar olduğundan bazı İranîleri devlet işine karıştırmış, hattâ Muhibettin isminde birisini «Atalık» olarak tayin etmiş ve Çingiz yasasına karşı vaziyet alır gibi görünmüştür. Fakat bu Muhibettin hâdisesi münferit kalmakta ve yasa hakkında söyledikleri de sadece bir lâftan ibaret bulunmaktadır. Bunu İbn Arabşah da kaydetmiş olduğu gibi Şahruh'un 1444 yılında Emîr Firuzşahı çağırıp devlet işlerindeki bir ihmalden dolayı tekdir ederken «töre böyle midir?» diye hitab ettiği, keza prenslerden Mes'ut Mirza'ya «töre' ve ka'ide-i Çingizîye muhalefet» yüzünden Kandahar ve Gazne vilâyetlerinin vâliliklerinden el çektirdiği meşhurdur. Şahruh hâlis sünnî olduğundan mutezilîleri ve hurufîleri, müfrit şiîleri hiç sevmemiş, fakat mutezile diye Horezm'den Herat'a celbedilerek isticvab edilen Hüseyin Horezmî ismindeki maruf bir âlimi içtihadına hürmetle serbest bı-

rakmış, kendisine suikasd tertip eden ve Kürtler arasında yaşıyan Hurufî şeyhlerini Herat'a celbederek muhakeme ettirmişse de bu suikasde bilfiil iştirâk etmiyenleri affetmiştir.

Şahruh, edebiyatla birlikte riyazî ilimlere ve tarihe hâmilik etmiş, Tacı Selmani'ye ve Hafiz Abru'ya tarihler yazdırmıştır. Has müverrihi olan Hafiz Abru'nun tarihi, İlhanlılar zamanındaki Reşideddin tarihinin plânı ile ve bu esasta, yani merkezi Türk tarihi olmak üzere büyük bir cihan tarihi olarak, ele alınmıştır. Bu kitabın Topkapı Sarayında bulunan müzeyyen resimli nüshasında Şahruh, Cami üt Tavarih'te Gazan Hanın tersim edildiği yerlerde kendi resmini maiyeti ile birlikte yaptırarak dercettirmiştir. Şahruh, **Türk Edebiyatını** da himaye etmiştir. Bunun delili olarak Çağatay şâiri Sekkâki, Lutfî, Durbik ve maruf Seydi Ahmed gibi şâirlerin kendisi hakkında yazdığı şiirler bize kadar vâsıl olmuştur. Seydi Ahmed, Şahruh'a hitab eden şiirlerine,

«İşitgil ey Ulusnun pâdişâhı
Yetimlernin bugün puşt ü penâhı»

diye başlamaktadır. Şahruh zamanında yazılan Uygurca eserlerden bize kadar gelenler şunlardır: *Bahtiyarnâme*, Mansur Bahşî tarafından 1435 yılında yazılmıştır. *Mirâcnâme*, Melik Bahşı tarafından 1436 yılında yazılmıştır. *Kudadğu Bilik* 1439 da, *Tezkire-i Evliya* yine ayni senelerde; *İbetül Hakayik*, Zeynül Abidin Bahşı tarafından 1442 yılında yazılmıştır. Bundan başka Britisch Museum'da Şahruh'un başveziri Emîr Firuzşah namına yazılan bir mecmua vardır ki 370 sahifeden ibaret olan bu mecmuada Mansur Bahşı, Horezmî, Lûtfi, Kamberoğlu, Cevherî ve Kasım Bahşı nam şâirlerin eserleri bulunmaktadır. Bir de Şah Ali Bahşı tarafından yazılan ve Mîr Haydar ismindeki şâirin eseri olan *Mahzen ül Esrar* vardır. Şahruh'un büyük oğlu olan Uluğ Beğ başlı başına bir mevzu olduğundan burada onun ilmî ve medenî faaliyetine temas etmiyeceğim. Ondan ancak üç yaş küçük olan ikinci oğlu **Baysungur** Mirza ile **İbrahim** ve **Cûki ismindeki oğulları** bizzat Şahruh'un kendi yanında, ilim ve irfanın sanat ve edebiyatın inkişafında büyük rol oynamış olan prenslerdir. Cûki Mirza bilhassa riyaziyat ve heyet ile ilgilendiğinden büyük ağabeyi Uluğ Beğe arkadaşlık etmiştir. Büyük bir hattat olan **İbrahim Mirza** ayni zamanda bir tarihçi idi. Şerefeddin Yezdi'ye Temür'ün tarihini kendisi nezaret ederek ilâve ve tashihler yaparak yazdırmıştı. Bazı yazma eserleri zamanımıza kadar gelmiştir. Herat'ta ilim ve sanatın inkişafında en büyük rolü oynuyan, Şahruh ile Gevherşâd'ın en çok sevdikleri Baysungur olmuştur. Babası kendisini daha 21 yaşında iken (1417) de veliaht ilân etmişti. Fakat 1433 yılında 37 yaşında iken yâni babasından 14 yıl evvel vefat etti. Baysungur, bilhassa hattatlık ve ressamlıkla meşgul

oldu ve kendisine tahsis edilen Bağı Sefîd nam sarayda vücude getirdiği büyük kütüphanesini bir san'at akademisi şekline soktu. Yanında 40 kadar mümtaz hattat, ressamlar, müzehhip ve mücellidler bulunurdu. Bunlar arasında kendisine nisbetle «Baysungurî» lakabını alan büyük hattat Cafer, Baysungur'un muallimi idi. En büyük ressam ve minyatürcü de Cafer'in yazdığı eserleri minyatürlerle tezyin eden Halil Mirza olmuştur. Bundan başka Tebrizli Giyaseddin Nakkaş ile Celâl ismindeki ressamlar da o zamanın mümtaz simalarındandır. Baysungur'un kendisi türkçe, farsça ve arapça şiirler söylemiştir. Fakat bunlardan ancak bazı beyitler bize kadar gelmiştir. Baysungur, Firdevsî «Şahnâme»sinin tarihini tetkik ederek ona bir mükaddeme de yazmıştır. Şahnâme'nin Baysungur'un kütüphanesi için Cafer tarafından yazılan ve Halil Mirza tarafından tersim edilen nüshası Tahran'da Gülistan müzesinde bulunmaktadır. 1428 yılında yazılan diğer bir nüsha da Tahran'da hususî bir elde bulunmakta ve Baysungur'un kendi resminden başka o zamanın hattatlarının resimlerini de ihtiva etmektedir.

Şahruh, Gevherşâd, Uluğ Beğ ve Baysungur zamanının en büyük inşaatçıları olmuşlardır. Herat'ta Şahruh tarafından Kâzirgâh'ta Şeyh Abdullah Ansarî'nin türbesi üzerine yapılan bina, Gevherşâd'ın yaptırdığı büyük ve serapa çiniden ibaret olan medresenin bakiyyesi sıfatiyle kalan birkaç minare ve bu hatunla oğlu Baysungur ve diğer bazı mirzaların türbesini içine alan bir kubbe halâ mevcuttur. O zamanın en büyük eserlerinden sağ kalan birisi de Meşhed'deki «Gevherşâd Camii» dir. Bir de Uluğ Beğ tarafından Semerkand, Buhara ve Şehrisebz'de yaptırılan muhteşem medreseler vardır, ki bunların sonuncusunda Şahruh medfun bulunmaktadır. Baysungur kendi zamanında yapılan binaların yazılarını bizzat yazmaktan hoşlanmıştır. Bu yazılardan biri Meşhed'deki Gevherşâd camiinin portalındaki yazıdır. Bunun sonunda:

كتبه راجياً الى الله بايسنغر بن شاهرخ بن تيمور كوركان فى سنة ٨٢١

(Yani «Allahın gufranını ümit ederek Şahruh ibn Temür Küregan oğlu Baysungur 821 de yazdı») şeklinde imzası da vardır.

Şahruh ve Baysungur zamanından bize kadar gelen en büyük sanat eseri, Topkapı Sarayında hazine kısmında 2152 numarada kayıtlı bulunan **Temürlüler Albümü**'dür Uzunluğu 89, genişliği 51 santim olan bu albüm 98 varak yâni 196 sahifeden ibarettir. Tarihleri yazılı eserleri en son olarak 823=1420 tarihini taşıyan bu albümün, yahut o zamanın tâbiriyle «Cönğ»ün, baş taraflarında Temür, Şahruh ve Baysungur zamanlarındaki maruf hattatların, ayni zamanda İbrahim Mirza ile Baysungur'un kendi yazıları bulunmakta, sonra Temür'ün efsanevî cedleri Alangua'dan başlayıp oğulları zamanına kadar gelen Uygurca şeceresi veril-

mektedir. Bu şecere resimli olduğu gibi bundan sonraki sahifeden albüm sonuna kadar tam işlenmiş, yahut kroki halinde, boyalı, yahut sade siyah kalemli olmak üzere cem'an 650 kadar resim ve desen mevcuttur. Burada, Semerkand'da önce Halil Mirzanın yanında, sonra Uluğ Beğ nezdinde çalışan Tebrizli Şeyh Muhammed Tuğrayî ile Horezm'li «Ali Hoca Tebrizî»nin yazıları ve Baysungur'un hattat ve ressamlarından Muhammed İbn Mahmudşah ül Hayyam, yâni, Çadırcının yazıları, bunlardan başka Yusuf Müzehhip, Muhammed Kirmanî, Ahmet Cüre, Abubekir, Melik Muhammed, Abdülali Nakkaş, Maruf Nakkaş, Cafer Tebrizî, onun oğlu Muhammed ibn Cafer Abdülkadir Meragî al-Hâfız, Muhammed ibn Cemaleddin Horezmî gibilerinin yazı varakaları ve bir çok da imzasız yazı nümuneleri, murakka'lar bulunmaktadır. Maamafih bunların içerisinde en güzel ve en büyük itina ile yazılanları Baysungur Mirza ile kardeşi İbrahim'in yazılarıdır. Baysungur'un vrk. 22-24 de münderec ve ikişer sahifeyi tutan 102 santim uzunluğundaki yazıları hattatlığın şâheserleridir. Bu yazılar içerisinde İlhanlı Ebüsait Bahadır Han zamanında (birisi 1317 tarihli) ve Mısır Memlûklerinden Meliki Eşref Şaban namına, Fars hükümdarı Şah Şuca' ismine yazılan bazı parçalar olduğu gibi Temür ve Halil Sultan zamanlarında yazılan bazı eserler de vardır. 21 b de Baysungur'un yazıları ile beraber herhalde onun tarafından yapılmış 9 resim bulunmaktadır. Bunda bir hattat âlim, elinde ûd olan bir taclı hükümdar, silâhşorlar, bir kesik kafayı saçından tutup getiren silâhşor, keçi, koyun, öküz, balık gibi hayvan isimli ay resimleri bulunmaktadır.

Albümün resim kısmında Halil Sultan'ın, bir de galiba Baysungur ile Uluğ Beğin renkli büyük resimleri, Temür'ün Horezmi işgali zamanına ait at üzerinde yapılmış büyük bir resmi, muhtelif destan ve Şehnâme motiflerine ait büyük boyalı resimler, Hindistandaki Baburî'lerden Viyanada İmparatoriçe Maria Theresia'nın eline geçerek Schöhnbrunn sarayının «Millionenzimmer» duvarlarına tersim edilen Hamza romanı resimlerine benzer (hattâ bir yerde bu husus tasrih edilmiştir). resimler, kibar hanımların çadır ve yaylâ hayatını tasvir eden tablolar, Hazreti Muhammed'in sonradan bir kopyası Dante'ye ilham veren Mi'râc resmi, harp sahneleri, birçok kahramanların arslan yahut kaplanlara alıştırığını gösteren resimler, sadece Temürlü subay ve askerlerinin ve ayrı ayrı kadınların portreleri, bir sarıklı Türk hükümdarının ve maiyetinin huzuruna çıkan timsahın (herhalde bu mealde bir romanın) resimleri, balıkçılar ve balık avlayan hükümdar, avcılık, yayla hayatı, zura', at sürülerinin çobanları ve onların «kuruk» denilen çengelli iplerle atları yakalamaları, bir çok hayvanlar, atlar, arslan, tavşan, ejderha, resimleri,

binalar, içki meclisleri v.b. bulunmaktadır. Arada pek çok da desen vardır ki bunlar, Herat ve Semerkand, cami, madrese ve türbe duvarlarında ve halılarda görülmektedir. Bir de arslanın, kaplanın ve yahut herhangi diğer bir yırtıcı hayvanın veyahut yırtıcı kuşun, geyik ve saire hayvanlara saldırıp onları parçalamaları gibi Türk tarihinde Milâddan evvelki zamanlardanberi görüle gelen «hayvan istili»nin güzel şekilleri bulunmaktadır. Bu resimlerin bazıları üzerinde, meselâ Muhammed İbn Mahmudşah ül - Hayyam, Hoca Kiyasettin (yani Giyasettin Tebrizî), Celâl (Celâl Baysungurî), Harb Nakkaş, Hüseyin Şirazî gibilerin imzaları bulunmaktadır. Varak 96b de münderec 7 kara kalem resim ve desenler arasında da Baysungur'un ismi vardır. Bu eserde bir de Temür zamanının çok meşhur ressamları olan üstad Heybet Nakkaş ile Celâyirli Hoca Abdülhay'in Muhammed Hayyam tarafından yapılan kopyaları ve bizzat Heybet tarafından yapılan bir musikişinasın resmi bulunmaktadır.

Bu albüm ve içerisindeki resimler ve desenler Şahruh ve oğulları zamanındaki Temürlü sanatı üzerinde Çin sanatının büyük tesirini göstermektedir. Hattat isimlerinin çoğu Acem olmakla beraber resimler muhakkak, ki menşe' itibariyle Türk olan sanatkârların eserleridir. Tip itibariyle Acem olarak tersim olunan bazı resimleri, menşe' itibariyle Acem olan sanatkârların eseri olarak kabul etmek icab edecektir.

Horasan'da ve Türkistanda, medeniyet eserlerini daima tahrip eden yer sarsıntıları Temürlü eserlerini de tahrip etmişse de zamanımıza kadar sağlam ve yahut harap bir halde muhafaza olunanları da çoktur, ve bunlardan bilhassa Şehrisebz'de bulunanları .hiçbir ciddî tetkike mazhar olmamıştır. Fakat Ortaasya'daki siyasî kararsızlık ve ihtilâller yüzünden yazma eserler ve taassubun galebesi neticesinde resimler telef olmuştur. Bu nevi eserler son olarak 1920 Eylûlünde Buhara Sovyetler tarafından işgal edildikten sonra Kızıl ordu tarafından yakılan Buhara iç kalesinde harap olmuştur. Bereket versin ki Türklerin Önasya'da Osmanlılar idaresinde vücude getirdikleri devamlı ve istikrarlı bir devletin saraylarında ve kütüphanelerinde Temürlülerin muazzam san'at âbideleri de muhafaza olunmuştur. Bu yüzden ne kadar sevinsek ve sanat seven büyük Osmanlı devlet adamlarına ve Sultanlarına minnettarlığımızı ne kadar ifâde etsek yerinde olur.

Türkiye'de Baysungur Akademisinden gelen pek çok eserler vardır ve Osmanlı fikir, ilim ve sanat ehilleri bununla iftihar etmişlerdir. Âli, Müstakimzade ve Habib gibi sanat tezkirecilerinin Baysungur hakkındaki fikirlerinin hulâsası şudur: «Baysungur, zamanında hattatlık, zerefşallık, vasallık, tezhib ve tasvir ve sair muhassenatı mâyalik ile meşgul oldu. Böyle sanat, hat ve kitabet ol vakittenberi revnak tuttu. Hiçbir

ahid ve asırda hüner-i hat ve kalem ol kadar revnak ve revaç bulmamış ve hiçbir zamanda kütüp ve nüshai nefise ve bedi'a yazılmamıştır. Baysungur Mirza ahdi gibi hiçbir ahidde ilm ü fen ve hüner ol kadar revaç bulmamıştır ve ehli ilm ü fen ve hüner ol kadar aziz ve ercümend tutulmamıştır.». Habib Efendi yine diyor, ki: «Baysungur Mirzâ ve maiyetindeki 40 nefer sanatkârdan her birisi ûcube-i zaman ve nadire-i devran, erbâbı tab-i selim ve ashâbi zevk-i müstakimden olup a'kab ve ahlâfa ol kadar nevâdir ve gara'ib-i âsâr bıraktılar, ki dâmen-i kıyamete dek dest-i fürsûd-i havadis-i rûzgâr ve pâymâl-i inkılâb-i edvâr olmıyacaktır. Memaliki Osmaniyenin şark ü garbinde umumî ve hususî hiçbir darülkütüp ve hiçbir nümûne-hâne-i âsâr yoktur ki, o zamandan bir nüsha orada bulunmasın ve bir nümune orada görülmesin. Alelhusus İstanbul kütüphanelerinde, cevâmi zevâyâ ve tekâyâsında gözlerin görmediği ve kulakların işitmediği nefîs ve lâtif hayretnuma ve hünerezmâ ol kadar eserleri vardır ki hadd ü hisar ü ta'dâda gelmez.». İşte Osmanlı tezkirecileri böyle yazmışlardır. Hindistan, İran ve Türkistanda yazılan hattat ve hünerver tezkirelerinde ve Pankipur kütüphanesi katalogları gibi büyük neşriyatta, Londra ve Paris şark yazmaları tevsiflerinde ve sanat tarihine ait eserlerde (bilhassa Binyon, ve Arthut Pope) Baysungur devrinin âsârından yine Osmanlı müelliflerinin yazdığı kadar takdirle ve o zamandan kalma eserlerin çokluğu ve letâfeti karşısındaki hayranlıkla bahsedilmiştir. Fakat biz bu büyük sanat eserlerini öğrenip, tetkik edip medeniyet âlemine tanıtamadık.

Bu büyük albümün içindeki resim ve desenler, o zamanın diğer sanat eserleri ile birlikte ele alınınca Şahruh ve oğulları zamanında, Temürlü sanatı üzerinde, Çin tesirinin büyük olduğu ve bunun Uygur ve İlhanlılar sanatının devam ve tekâmülü safhalarını teşkil ettiği güneş gibi vâzıh olarak görülmektedir. Bu sanat için klâsik Acem edebî eserleri ve İslâm müesseseleri ancak tatbikat sahası olmuştur. Hakikî tarihî hâdise bu devirde Uzak-doğu ile Önasya arasında bir orijinal Ortaasya Türk sanatının ve mimarîsinin tam bir inkişaf safhası yaşamış olmasıdır. Baysungur'un, vefatından 13 sene evveline kadar gelen eserleri ihtiva eden Topkapı Sarayı albümünden başka albümleri de mevcuttur. Oğlu Alâüddevle Mirza zamanında Nakkaş Emîr Halil tarafından vücude getirilmiş olan bir «Cung-i Baysungurî» Dost Muhammed'in tezkiresinde zikredilir. Muhtelif yazma eserlerde mevcut bulunan minyatürlerle beraber, Baysungur devri eserlerinden bizce malûm olanları, bugün bini geçmektedir. Bunları biz ancak şimdi öğreniyorsak da bunların orijinallerinin neşri, perspektivsiz resimlerin hakikî şeklini gösteren rekonstruksyonu bizden sonra gelecek yüzlerce ilim ve sanat adamının işi ola-

cak, ve batınları işgal edecektir. Yani Şahruh, Baysungur ve Uluğ Beğ devri sanat eserleri millî kültürümüzün ana kaynaklarını teşkil eden sonsuz bir hazinedir. Bunu o zamanki Türk büyükleri ve Osmanlı Sultanları ve âlimleri de bilerek takdir etmişlerdir.

Şahruh'un, kendisi çok dindar bir şahsiyet olduğu halde resim ve sanat eserlerinin inkişafına bu kadar candan çalışmış, oğullarını bu yola sevketmiş olması garib görülebilir. Bu münasebetle **Şahruh'un karakteri** üzerinde de duralım. Bu karakter ilk bakışta tezadlarla dolu gibi görünür. Şahruh dindardır, fakat katiyen müteassıp olmamıştır. Kendisi zamanının en muhteşem padişahı olduğu halde son derece mütevazi bir şahsiyetti. Büyük tevazuu ile birlikte görülmiyen bir ihtişam yaşatmıştır. Kendisi çok ünsiyetli, hattâ korkak intıbaı verecek kadar sulhperver olduğu halde daha babası zamanında harplerde kahramanlık göstermiş ve bu yüzden ona daha babası tarafından «Bahadır» lâkabı verilmiştir. Maamafih babası zamanında Fars savaşlarında gösterdiği şehâmetten bahseden müverrih Şerefeddin Yezdî'ye «asıl kahramanlar başkalarıdır» diyerek kendisine ait mübalâğalı tavsifleri sildirmiştir. Şahruha tebaaları sadece «mirza», yâni «emîrin oğlu», yahut «bek» demişler ve öyle hitab etmişlerdir. Herat'ta bulunan Hurûfî şeyhi Şahruh'tan bahsederken onu «Uluk bek» ismiyle yâdetmiştir. Şahruh kendi yazılarında ve fermanlarında kendisine ancak «Şahruh Bahadır» demiştir. Kendisi büyük hükümdar olduğu halde «han» ismini almamış, beyler neslinden geldikleri için ünvanlarına Çingizlilerdenberi birer «han» eklemek âdet olmasına rağmen Şahruh bu yola da sapmamıştır. O, sırf bir gösteriş, riya ve tasannu eseri olduğunu bildiği için bunu yapmamıştır. Kendisi son derece mütevazi, âdil ve mütteki olmakla beraber gerekince şiddetten geri kalmamıştır. Maamafih o devlet siyaseti bakımından zararlı görülen muteber şahısları öldürtmeden memleketten ihraç etmiş yahut hacca göndermiştir. Böyle mirzalardan birini, Send nehrinde kayığa bindirip Allah sana nerede rızk verirse oraya git diye salıvermiştir. Kendisine karşı silâh kaldıran mirzalara af ve semahatle muamele ederek vilâyetler verip onları kazanmak siyasetini takip etmiştir. Dindar olmasına rağmen sarayındaki ziyâfetlerde ihtişam tamamiyle Çingizliler ve babası devrinde olduğu gibi ve o usulle gösterilmiştir. Kendisi içmediği, hattâ şeriatın hatırını sayarak oğullarının şeraphanelerindeki fıçıları deldirip şerapları döktürmüş olduğu halde o fıçıların ikinci günü bir daha doldurulmasına göz yummuş, merasimde ve toylarda iyş ü işrete müsaade etmiştir. Hattâ paytahtının iç kalesi demek olan Kale-i İhtiyareddinin kumandanı Mes'ud, arkadaşlariyle birlikte içki meclisine oturduğu vakit bunu davul zurna ile kaleden bütün

şehre ilâm etmeyi âdet edinmiş, Şahruh buna da bir şey dememiştir. Herhalde zamanı Heratta şerabın en çok kullanıldığı zamanlardan biri olmuştur. Tamga ve kopçur gibi islâm şeriatına mugayir haram vergileri bazı yerde, meselâ Buharada kaldırmışsa da bunların memleketin esas varidat membaı olması babası zamanında olduğu gibi devam etmiştir. Musiki, resim ve sanati himayesi de bu nevidendir. Yani çok inandığı Kur'ana hürmet göstermekle beraber devletin ve hayatın esasının eski Türk ve Mogol an'aneleri olduğuna daha fazla inandığı için, şeriat hususu her vakit gölgede kalmıştır. 50 sene hükûmet süren Şahruh, şahsî karakteri itibariyle Çingizlilerden Olcaytu, Avrupalılardan Şarlman ve Fransız Yusuf, İslâmlardan da Harunürreşid gibilerinin vasıflarına malik olmuştur. Zamanındaki refahın esası istikrardı, istikrar onda her şeydi. Kendisi bu kadar sene hükûmet sürdüğü halde idare adamlarını sık sık değiştirmekten hoşlanmamış, insanları seçmek hususunda son derece itinalı olmuş ve bir defa güvenip yanına aldığı adamları bırakmıyarak onlara devamlı mesai temin etmiştir. Baş veziri ve ordularının başkumandanı olan Emîr Firuzşah Türkmen 1441 de vefatına kadar 34 yıl vezirlik etmiş, yerine de oğlu Emîr Nizameddin Ahmed geçmiştir. Başkâtibi Giyaseddin Pirahmed Şahruh'un vefatına kadar 31 sene yerinden ayrılmamış; maliye işleri başında bulunan Emîr Alike Kükeltaş 1440 ta vefatına kadar 43 sene vazife başında kalmış, sonra yerine oğlu Emîr Ebulfazıl geçirilmiştir; ordu kumandanları Emîr Süleymanşah Barlas ve Giyaseddin Tarhan da Şahruh'un bütün saltanat devrinde vazifelerinde kalmışlardır. Şahruh'un vezirlerinden hiç birisi i'dam ve azledilmiş değildir. Bu ise yalnız Şarkta değil, Garpta dahi nâdir görülen tarihî bir hâdisedir.

Şahruh ve Osmanlılar arasındaki siyasî ve medenî münasebetlere de temas etmek isterim. Çelebi Sultan Mehmed ve İkinci Murad zamanında Temürlülerin Osmanlılar üzerinde siyasî nüfuzu devam etmiştir. Temürün vefatından sonraki iç kargaaşlıklar devrinde Doğudan bir tazyik mütasavver olmadığı halde Temür namına sikke darbolunmuş ve Şahruh namına hutbe okunmuştur. Karakoyunlu İskenderin Osmanlı toprağından koğulmasiyle Şahruh'a bir cemile yapıldığını zikretmiştim. Fakat Fatih zamanında yazılan bazı kaynaklar bu dostâne münasebetin İkinci Murad zamanında ilerletilmiş olduğunu göstermektedir. Ma'âlî isminde birinin 878 zilhiccesinde, yani 1474 Nisanında ikmal edip Fatihe takdim ettiği ve müzeyyen nüshası Topkapı Sarayında bulunan «Hünkârnâme» adlı eserinde Şahruh ve oğlu Baysungur çok derinden gelen bir sevgi ile anılmakta ve İkinci Muradın Şahruh'un hizmetinde

bulunmak üzere 40 güzide askerini elçisi ile ve bir çok hediyelerle birlikte Herat'a gönderdiği şu cümlelerle anlatılmaktadır:

دم اندر دم نای زرین دمید — که ایام دولت بشادی رسید
چوشه رخ بتخت سعادت نشست — باقبال ودولت سعادت نشست
بعلم وبحلم وبعدل وکرم — بر آورد نامش بعالم علم
سرا پردهٔ دولتش بر سما — کشیدند که عالم بدانند ورا
زمانرا خلیفه است ودارد نشان — بتقدیر دارای هر دو جهان
زهند وزچین وخطای وختن — رسیدی سلامی زچینی لگن
که ما بندهایم وشهنشاه شاه — زماکم ندارد رسوم پناه
زسلطان مصرش دعا وسلام — رسیدی بهر روزکاری پیام
بتعظیم ارکان شاهنشهی — که مابنده ایم وتو شاهنشهی
زرومش فرستاد سلطان مراد — سقلاط خاصه عمل بنات
تبرك نمدهای میری پناه — که شایسته باشد بهر پادشاه
زگبران مکمل بتن استوار — همه غرق پولاد واسبان سوار
مقفل بتصنیف استادکار — که صرف دران کرده بد روزکار
بمنشی محکم بتقریر شاه — نوشتند بفرمان عالی پناه
کهشهرخ شهنشاه تختست وتاج — زشاهان غازی زمال وخراج
زهرچه رسید آن حلالست وپاك — بپوشند وازوی ندارند وباك
بخاطر در آرند بوقت دعا — که همراه باشد رضای خدا
زخاصان شاهان چهل تن غلام — موکل برایشان مکمل تمام
بسوی خراسان بایران زمین — روان کرد وگفتا ببوس آستین
کهاو میر میران عالم بود — نه ازما نه از دیگری کم شود
کسی را که اینست خصایل بود — بعدل وبانصاف مایل بود
چوالجی بحد خراسان رسید — سرانجام ایشان بسامان رسید
چوتقریر خاتدا فروخاندن — فرح کرد شهرخ سخن راندن
شهنشاه خانست بدولت مدام — دعاگویم اورا بهر صبح وشام
بخلعت رسیدند چهل تن تمام — غلامان خاصی کهبودند بنام
نهادند وکرسی چهل زرنگار — نشستند بکرسی گرفتند قرار
زکبران عاصی بده تن بنام — مسلح ، مقفل باسبان تمام
دراوردند آخر بایوان سرا — زحیرت بگفتند که جل وعلا
بفرمود تاشهر آیین کنند — بعشرت نشینند وشادی کنند

Yâni «Altın neyin lâtif sesleriyle devlet hayatında sevinç günlerinin geldiği, Şahruh'un saadet tahtına çıktığı ilham edildi. Onun ikbal ve devletle tahtında oturduğu bildirildi. O ilim ve hilm, adalet ve cömertlikle ismini dünya için bir bayrak yaptı. Cihan onu bilsin diye onun

şâhane devlet çadırını, semâlara kadar yükseltmişlerdi. İki cihanı elinde tutan Tanrının hükmiyle o bu zamanın halifesi ve bayrakdarı olmuştu. Hind'den, Çin'den, Hıta ve Hoten'den ona çinî tepsiler üzerinde hediyeler gelir, biz senin bendeniz, sen de pâdişahların pâdişâhısın, bizi vergi ve rüsum almaktan mahrum etme diye arza gelirlerdi. Mısır Sultanı her vakıt dua ve selâmla elçi gönderir ve pâdişâhların pâdişâhına yakışan bir tâzimle ona «sen pâdişâhların pâdişâhısın, ben de senin bendenim» diye arzederdi. Rum'dan da Sultan Murad ona (yâni Şahruh'a) Bennat isi (yahut semâdaki yıldız toplulukları gibi müzeyyen) olan[1] has iskarlat (Venedik çuhası) kumaşları, her pâdişâha yakışacak güzel mirî keçeleri (halılar) teberrüken gönderdi; yine vücütçe kuvvetli mükemmel gebirler (gayri müslim kullar) gönderdi, ki hepsi çeliğe bürünmüştü. Yine güzel binek atlar gönderdi, bunları da kendi işini iyi bilen sanatkâr tarafından üzerinde çok zamanlar çalışılarak vücude getirilen örtülerle örtülmüş bir halde gönderdi. Âlipenah hükümdar kendi zamanının kudretli münşisine şu sözleri (imlâ ederek) yazdırdı: «Şahruh taht ve tac sahibi ve pâdişâhların pâdişâhıdır. Ona bu hediyeler gazilerin şahının mal ve harclarından gönderilmektedir, ona bu mal ve haracdan ne yetişirse, hepsi helâl ve temizdir. O bunların helâlliğinden endişe etmeden yesin ve Allaha dua ederken bizi hatırlarında tutarak Allahın rizasının bize yoldaş olmasını Tanrıdan istesin. Şahların hassa askerinden 40 mükemmel silâhlı gulâmı da Sultan Murad onlara (yani Şahruh'a) müvekkel kıldı. Onları Horasan tarafına gönderdi ve gidiniz onun elbisesinin yenini öpünüz dedi, çünkü o dünya emîrlerinin emîridir, hünerde ne bizden ne başkalarından eksiktir. O işret yapmaz, bir evliya gibi yaşar, onun zamanı emn ü emân zamanıdır, böyle vasıflara malik olan bir pâdişah elbette emîr ve sultanların pâdişâhıdır dedi.

Elçi ve maiyeti Horasan'a geldikten sonra huzur ve saadete kavuştular. Elçi Herat'ta huzura kabul olundukta hanın (Sultan Murad'ın) mektubunun okunması ve (yazılan) sözler Şahruhu sevindirdi, (çünkü orada) ona (Şahruha) her sabah ve akşam duada bulunduğu, onu şâhinşah ve han bilip devletinin tam ve ömrünün uzun olmadığı dilediği yazılmıştı. 40 kişiden ibaret has gulâmlar da Sultan Murad'ın hediyelerini huzura getirdiler ve onlara oturmak için 40 tane altın işlemeli sandalya koydular. 10 tane silâhlı gebirlerle, üstleri örtülü atlar da huzura getirildi. (Her kes bunların güzelliğini görerek) hayretten Tanrının büyüklüğünü yad

1 عمل بنات yahut عمل نبات tabiri Heratlı Zeyneddin Vâsıfî'nin eserinde de vardır, fakat ondan da bunun mânası anlaşılmıyor. Bk. Travaux du Département Oriental du Musee de l'Ermitage II, 1939. s.

ettiler. Şahruh da şehirde şenlik yapılmasını ve (elçiye) Herat'ta işret ve şâdlık günleri geçirmeği emretti.»

Hünkârnâme'nin bu kayıtlarında Şahruh kendisine gelen hediyelerin helâl ve pâk olmasına dikkat eden temiz bir müslüman ve Allahın halifesi olarak tavsif olunmuştur. Şahruh hakikaten zamanında «halifetüllahi-fil-arz» ünvanını almıştır.

Hünkârnâmede Baysungur Mirza'nın vefatı dolayısiyle de şu sözler yazılmıştır:

امیر سلاطین سعادت پناه   بدولت معین مظفر پناه
مه از مهر رویش بد اندر حجاب   زعکس جمالش خجل آفتاب
بطبع لطیف وبدانش تمام   چو سروی شهی بایسنغر بنام
بحسن وملاحت بخلق و کرم   بجعفر مربی بد اندر قلم
درون خزاین مقامش مدام   میان جواهر نشستی تمام
بنظم وبنثر وسخن آوری   بطبع لطیفش سخن آفرید
گوهر شاد وشهرخ زبهر نشاط   جمالش بدیدی بهر بامداد
زماضی ومستقبل اندر جهان   بحسنش نباشد بعالم عیان
بنوشید وجام جم سنغری   ببندید ودستار بایسنغری
نظام سلاطین ازوشد تمام   سلاطین نشین بدو عالی مقام
شهنشاه بوداو بدوری قمر   بگردش چو پروانه بودند دگر

Yani: «Sultanların emîri, saadetin dayanağı, devlet sahibi ve harplerde zaferin penâhı. Onun yüzünün güneşi karşısında ay mahcub oluyor, onun cemalinin aksinden güneş utançta kalıyordu. O lâtif tabiatlı bir edîb ve bilgisi tam bir âlim idi. Boyu bir serve benzerdi. Baysungur isminde bir şâhdı. Güzellik, melâhat, güzel ahlâk ve cömerdlikle muvassaf, hüsnühatta Cafer'in (yani Cafer Tebrizî'nin) terbiyekerdesi idi. O daima hazinelerin içinde, mücevherat arasında otururdu, hep nazım ve nesir ve söz ustalığı işleriyle söz ve edeb yaradıcılığı ile meşgul olurdu. Gevherşâd ile Şahruh neş'elenmek isteyerek her sabah erken Baysungur'a gelip onun cemâlini seyrederlerdi. Geçmiş zamanlarda dünyada onun eşi olmadığı gibi gelecekte de olmıyacaktır. O başına Baysungur modası destarını bağlar, cam-i cem kadehinden sungur suyunu, yani kıymetli şeraplar içerdi. İşte o dünyadan böyle ayrıldı. Onun ölümüyle sultanların nizam ü intizamı bozuldu. O dünya sultanları arasında işgal ettiği mevkii ile bir ay idi. Diğerleri ise etrafında dönen pervanelerdi».

Ma'âlî ilk Osmanlı tarihine tahsis ettiği fasıllarında bu sultanları ve Yıldırım Bayezid'i göklere çıkarıyor. Fakat Temür'ün seferlerinden de ona bu seferlerinde Hızır Peygamberin refakat ettiğine dair söylenen akidelere inanarak bahsediyor.

Çelebi Mehmed, İkinci Murad ve Fâtih zamanında Osman oğullarının Temür oğulları ile münasebetleri bakımından çok karakteristik olan bu şiirler iki sülâle âzaları arasındaki samimiyetin derecesini tayin için kâfidir. Yapısı 813 te biten Herat Gevherşâd medresesi hakkında Hafiz Abru «Rum sınırları ile Çin sınırları arasındaki memlekette, yani Temürlüler ülkesinde nezahet ve taravet itibariyle böyle bir bina yoktur» der, bunun ve Baysungur'un oturduğu Bâğ-i Sefid'in mermerlerinin Azerbaycandan getirildiğini kaydeder. Semerkand ve Herat'taki Temürlü sanatkârların çoğu Tebrizli olduğu gibi Bursadaki Yeşil Cami'de de Semerkand'de tahsil eden bir nakkaş ile Tebrizli çiniciler çalışmışlardır. Kâşgar'dan Bursaya kadar hep ayni kültür hâkim olmuş ve herkes kendisini ayni kültürün mensubu saymıştır. Bursalı Kadızade riyaziyat tahsili için Semerkand'e giderken üstâdı Molla Fenârî kendisine bir kitab vererek bu eseri Aksuda, yâni Kâşgarın şimalindeki şehirde hâkim bulunan bir emîre ithaf etmiş olduğunu söyleyip bunu o emîre teslim eylemesini emretmişti. Bu emîr Aksu hâkimi olan ihtiyar Emîr Hudadat Duğlat olacaktır. Bu emîrden sonra Kâşgar ve Aksu hanı olan Yunus Han da Şahruh tarafından Azerbaycana ve Ruma gönderilmiş, o da senelerce burada kalmıştı. Topkapı Sarayındaki Temürlü albümünde bir güzel yazı müsabakasını arzeden varak 31b de Baysungur, Cafer, Muhammed İbn Mahmudşâh al - Hayyam ve saire büyük hattatlar ile birlikte «Mevlânâ Ahmed al - Rumî»nin bir yazısı bulunmaktadır. Ayni albümde: «Bunu Baysungur Sultanın kemine bendesi Ahmed meşk etti» imzasını taşıyan yazılar da bulunmaktadır. (vr. 10a ve 17b). Bu yazıların birisi 812 tarihini taşımaktadır. Bu da ayni Ahmed Rumî ise bu zâtın daha Çelebi Mehmed zamanında Herat'ta yaşıyan bir Anadolulu olduğu anlaşılmış olur. Hattat tezkirelerimizde bu Ahmed Rûmî ve oğlu Mevlânâ Cemşîd Herat'ta yaşayan ve Baysungur Mirza'nın maiyetine mensub hattatlardan gösterilmektedir. Yine Baysungur'un maiyetinde Anadolulu Hacı Mahsud Rûmî bulunmuştur ki ismi ancak tezkirelerde geçer.

İkinci Murad tarafından Şahruh'a gönderilen 40 asker orada daimî olarak kalmış mı, yoksa dönüp gelmiş mi, buna dair bir kayda rastgelmedim. Fakat Şahruh'un oğulları zamanında Herat ve Semerkand'de «Rûmî» lâkablı zevata rastlanmaktadır. Ahmed Rûmî, Cemşîd Rûmî, Maksûd Rûmî ve Bursa'dan Semerkand'e giden Ali Nakkaş, Uluğ Beğin şehadetini müteakip Rûma gelen Ali Kuşçu ve arkadaşları Osmanlı - Temürlü arasındaki ihtilât silsilesinin halkalarıdır. Herhalde Yıldırım Bayezid ve Temür oğulları devri Doğu ve Batı Türkleri arasında millî ve medenî vahdet fikrinin tam olarak hâkim olduğu bir zaman olmuştur.